

ĆERKA –NASLEDNICA U GORTINSKOM ZAKONIKU

Uvod

Gortina se nalazi na centralnom Kritu i imala je veliku važnost tokom antike. U tom periodu, važnost se ogledala u kontroli morskog puta između istoka i zapada kroz njegove luke Matalon i Leben.¹ Danas se ona ogleda u pravnom nasleđu koje nam ovaj grad ostavlja i činjenici da se o njemu govori isključivo zbog Gortinskog zakonika–dugotrajnog natpisa na kamenim pločama stvorenog u V veku pre nove ere.² Ovaj epigrafski spomenik dobija epitet najstarije sačuvane kodifikacije u Evropi. Značaj zakonika je mnogobrojan. Gortina je dobar primer prelaska prava iz običajnog u razvijeno. Značaj ovog zakonika ogleda se u grčkom pravu, a takođe on predstavlja sponu između spartanskog i atinskog prava.³, o čemu će kasnije biti reči.

Gortinski zakonik je pronađen 1884. godine nedaleko od kritskog sela Agioi Deka, koje je udaljeno petnaest kilometara od Festosa. U kružni zid na koji se oslanjao rimski amfiteatar Odeon, bili su ugrađeni kameni blokovi sa tekstom. Gortinski natpis je dužine skoro devet metara, a visine preko 1,5 metra, sa oko 17.000 znakova, pa je zbog svog obima dobio naziv i „kraljica natpisa“. Sastavljen je iz dvanaest celina–kolumni, od kojih se svaka sastoji od 53-56 redova, što je samo potvrda da je u pitanju najkompletniji i najbolje očuvan pravni tekst iz rane Grčke.⁴ Jedna interesantna odlika ovog zakonika jeste neobičan stil pisanja, koji se naziva „bustrofedon“, odnosno redovi menjaju smer–jedan red se pisao s leva na desno, sledeći s desna na levo. Ovaj zakonik ne možemo povezati ni sa jednim imenom, što nam govori da je postupak bio isključivo svetovnog karaktera u procesu pred narodnom skupštinom. Ne postoje religijske sankcije, prokletstva, božji sud i slično. Pa na osnovu toga vidimo da veze sa religijom gotovo uopšte i nema, izuzev prve reči „Bogovi!“, mada se i to može prepustiti formalnosti kako bi se postigao autoritet propisa. Ono što takođe izdvaja ovaj zakonik jeste određen način izlaganja normi, koji se razlikuje u odnosu na ostale zakonike tog perioda.⁵

Pravni istoričari smatraju da nasleđivanje čini dve trećine starih prava.⁶ Najbolji dokaz ove tvrdnje jeste Gortinski zakonik, upravo iz razloga što skoro sve kolumne, izuzev prve dve, u nekoj meri svoju pažnju posvećuju rešavanju spornih pitanja oko nasleđivanja. Od III–V kolumne zakonik se bavi klasifikacijom naslednih redova, u VI kolumni postoji odeljak vezan za nasleđivanje majčine imovine, potom kolumne VII–IX, kao i jedan deo XII opisuju institut ćerke–naslednice, a od X–XI celine zakonik se bavi problemom adopcije. U slabije razvijenim društvima osnovni način za sticanje imovine je bio vezan u najvećoj meri za porodicu i nasleđivanje. Iako je Zakonik sadržao veliki broj odredbi posvećenih nasleđivanju, gortinsko pravo je u velikoj meri nadležnost prepustilo starim običajima. Zakonodavac neke odredbe, poput nasleđivanja zemlje, nije unosio u Zakonik, tako da su sa današnje tačke gledišta ostala nerazjašnjena mnoga gortinska običajna pravila.

¹ John S. Bowman (2016), *Monuments of Civilization*, <https://www.britannica.com/place/Crete>

² Avramović, Sima (1977), *Rano grčko pravo i Gortinski zakonik*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu str. 6.

³ Avramović Sima i Vojislav Stanimirović (2018), *Uporedna pravna tradicija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu –Pravni fakultet Centar za izdavaštvo i informisanje 99-101

³ Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490. ; str. 1

⁵ Avramović Sima i Vojislav Stanimirović (2018), *Uporedna pravna tradicija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu –Pravni fakultet Centar za izdavaštvo i informisanje, 101-102.

⁶ Avramović, Sima (1977), *Rano grčko pravo i Gortinski zakonik*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu str. 150

U nedostatku testamenta, zakonsko nasleđivanje čini pet naslednih redova. U prvom redu se nalaze descedenti ostavioca, a ukoliko njih nije bilo, ćerka–naslednica, epiklera. Drugim naslednim redom obuhvaćena su braća ostavioca i njihovi potomci, a trećim sestre ostavioca sa svojim potomcima. Nakon njih na red dolaze oni koji su živeli u istoj zajednici sa ostaviocem. Na samom kraju, imovina odlazi u ruke kolektivu odnosno hetajriji.⁷

Stefan Link navodi da zakonik ženi dodeljuje različite uloge. Ona se pojavljuje kao ćerka, siročić, staratelj, kao majka i žena bez dece, razvedena žena, udovica, kao zakonski naslednik i na kraju, kao naslednica u strogo definiranom smislu.⁸ Tema ovog rada se odnosi na proučavanje žene kao ćerke–naslednice i određivanja njenog položaja u društvu.

U čuvenom Aristotelovom delu „Politika“ saznajemo da je u Gortini vladala aristokratija, u čijim je rukama bilo upravljanje polisom.⁹ Vojnički odgoj su imala samo aristokratska deca, vojnici su organizovani po hetajrijama i jedino su oni punopravni građani. Ostatak slobodnog stanovništva se nalazi van hetajrije i upravo zato ima manja prava u upravljanju polisom. U Gortini dolazi do razdvajanja teritorijalne i vojne organizacije. Vojska je organizovana u hetajrije kako bi se na taj način mogao sačuvati jedan te isti broj vojnika u vojničkim jedinicama. Na taj način dolazi do toga da svaki građanin pripada dvema osnovnim organizacijama, vojničkoj i teritorijalnoj. Tako na primer kod adopcije prisustvuje skupština građana, a hetajriji se tom prilikom dodeljuje žrtva u obliku žrtvene životinje ili vina¹⁰. Lujo Margetić zaključuje da se građanstvo sastajalo organizovano po vojničkim jedinicama i to upoređuje sa rimskim kurijatskim skupštinama u najstarijem periodu, kao i sa centurijanskim skupštinama u vreme republike.¹¹

Ako govorimo uopšteno o Grčkoj, primetićemo da se pojam „ćerka–naslednica“ veoma često sreće. Taj termin rešava jedno od aktuelnih pitanja u Gortini. Naime, stalni ratovi koji su za sobom povlačili vojsku, a uz to i veliki mortalitet učinili su da ključni problem bude nedostatak muške populacije, a vrlo često je dolazilo i do gašenja porodica. Postoje dileme vezane za terminologiju i definisanje ćerke–naslednice. U Gortinskom zakoniku se javlja pod nazivom *patrioiokos*. Ona je vezana za termin koji označava oca „pater“ i glagol „echein“–posedovati, pa zaključujemo da je označavao „onu koja brine o očevini“.¹² Zakonodavac prvi put sugerise na njenu ulogu kada govori o odredbama koje su vezane za brak ćerke–naslednice, on pravi pauzu i govori „imajući očevu imovinu“,¹³ a kasnije je i definiše: *A ćerka-naslednica je ona koja nema oca i brata od istog oca*.¹⁴ Atinski izraz za „ćerku – naslednicu“ je *epikleros*, koji se, u modernoj literaturi, uobičajeno koristi za celu Grčku. Najbliži prevod za *epikleros* jeste „ona koja ide uz nasledstvo“ ili „ona koju uzimaju sa nasledstvom“¹⁵

Apstraktnost ovog pojma u velikoj meri proizilazi iz činjenice da se ključna uloga pri nastajanju ovog instituta u Gortini ogleda u patrijarhalnoj potrebi da se porodični kult nastavi. Međutim, produženje porodičnog kulta se odnosi isključivo na sinove. Ćerka je imala

⁷ Prevod delova Gortinskog zakonika (GZ) navodimo prema Avramović, S., cit.delo.; GZ V

⁸ Link, Stefan (2003), *Female Inheritance in Cretan Gortyn*, Washington: The Center for Hellenic Studies; Women and Property conference organized by Deborah Lyons and Raymond Westbrook

⁹ Aristotel(1984), *Politika*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod (prevod: Lj. Stanojević-Crepajac)

¹⁰ Stanimirović, Vojislav (2016), *Hrestomatija za uporednu pravnu tradiciju*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, GZ X

¹¹ Margetić, Lujo (1973), *O starogrčkom nasljednom pravu*, Beograd: „Živa antika“

¹² Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490. ; str. 477.

¹³ Patterson, Cynthia (1998), *The family in greek history*, Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University press, 92.

¹⁴ Stanimirović, Vojislav (2016), *Hrestomatija za uporednu pravnu tradiciju*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.; GZ VIII

¹⁵ Avramović, Sima (1977), *Rano grčko pravo i Gortinski zakonik*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu str. 161

obavezu da se uda za očevog najbližeg muškog srodnika. Tako da se samim tim i vidi njena uloga – rađanje sina koji će produžiti porodični kult. Čim se on rodi, smatraće se da je on sin svoga dede, a ne sin svoga oca. Takođe, učestvovaće u svim religijskim obredima dok je deda živ, a nakon njegove smrti na njega prelazi obaveza očuvanja porodičnog kulta i briga za dedov grob.¹⁶

Položaj ćerke–naslednice

Gortinski zakonik ovom institutu posvećuje veliku brigu, što potvrđuje i činjenica uvođenja javnih službenika, orfanodikasta, čija je uloga bila, upravo, briga o njima.¹⁷

Treba imati u vidu da je epiklerat jedna veoma složena institucija, sa velikim brojem specifičnosti i osobina. Između ostalog, u najvažnije od njih ubrajamo i izvesno ograničenje bračne slobode gortinske ćerke–naslednice, uloga njenih imovinskopravnih ovlašćenja, ali i povezanost ove ustanove sa religijom.¹⁸

Gotovo čitava VII koluma je posvećena utvrđivanju tačnog redosleda onih koji imaju pravo da ožene ćerku–naslednicu. Dakle, u Gortini redosled rođaka koji mogu da ožene epikleru uređuje na sledeći način:

Ćerka–naslednica neka se uda za brata (svog) oca, onoga koji je najstariji. A ako postoji više ćerki–naslednica i očeve braće, neka se udaju za sledećeg najstarijeg. A ako ne postoje očeva braća, već sinovi braće, neka se uda za (sina) od nastarijeg (očevog brata). A ako postoji više ćerki–naslednica i sinova (očeve) braće, neka se druge udaju za (sina) od sledećeg najstarijeg. A neka epibalont uzme jednu ćerku–naslednicu, a ne više.¹⁹

Tumačenjem ovog dela zakonika, nameće nam se pitanje da li se ovaj redosled morao striktno poštovati ili je dolazilo do nekih odstupnja. Na primer u situaciji kada je stric živ, da li je postojala njena sloboda da se recimo uda za svog brata od strica. Najverovatnije je, barem u Gortini, dolazilo do voljnog supstituisanja starijih mladoženja mlađim. Do ove zamene je dolazilo u cilju izbegavanja velike razlike u godinama između budućih supružnika.²⁰ U zakoniku je postojala odredba u slučaju kada epibalont odbija ženidbu, pri čemu su njegovi rođaci iznosili stvar na sud. Ukoliko i nakon suđenja od ostane pri istoj odluci, on gubi pravo na imovinu, a epiklera se udaje za sledećeg od „onih koji imaju pravo“ da se ožene njome.

Dalji tekst ove kolumne govori:

A ako nisu uzrasta za brak (ni) epibalont ni ćerka–naslednica, neka kuća, ako je ima, pripada ćerki–naslednici, a polovinu prihoda od svega neka dobije epibalont koji ima pravo da se oženi. A ako nepunopravan epibalont koji ima pravo da se oženi, mada su oboje dostigli zrelost, ne želi da se oženi, neka ćerki–naslednici pripada sva imovina i prihodi, dok je ne uzme. A ako kada postane punopravan epibalont, (ćerku–naslednicu) koja je u uzrastu

¹⁶ Avramović, Sima (1977), *Rano grčko pravo i Gortinski zakonik*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu str. 163.

¹⁷ Avramović, Sima (1977), *Rano grčko pravo i Gortinski zakonik*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu str. 161.

¹⁸ Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490. ; str. 477.

¹⁹ GZ VII

²⁰ Avramović, Sima (1977), *Rano grčko pravo i Gortinski zakonik*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu str. 165-166.

za brak i hoće da se uda, ne želi da oženi, neka ga tuže rođaci ćerke-naslednice, a sudija neka presudi da je oženi u roku od dva meseca. A ako je ne uzme kako je propisano, (neka se ćerka-naslednica) zadržavajući svu imovinu, (uda) za sledećeg epibalonta, ako postoji. A ako nema epibalonta, neka se za onoga iz file ko je zatraži uda po svojoj želji. A ako (ćerka-naslednica) mada je dostigla zrelost, za epibalonta ne želi da se uda ili epibalont nije uzrasta za brak, a ćerka-naslednica ne želi da čeka, neka ćerki-naslednici pripada kuća u gradu, ako je ima, i sve što ima u toj kući, i zadržavajući polovinu svega ostalog, neka se uda za drugog iz file ko je zatraži, po svojoj volji. A neka da deo imovine onome.

Iz ovog dela vidimo da ona ipak ima izvesnu slobodu izbora supruga, što je za taj period velika retkost. Međutim, te slobode su očigledno skraćivale klasne razlike između siromašne i bogate epiklere, koje su ostavile svoj trag. Siromašna ćerka–naslednica bi oštetila rođaka koji je oženi, zbog njegove obaveze prema porodičnom kultu, pa je iz tog razloga često bila prinuđena da stupi u brak sa vojkejem. U Atini je postojao običaj da ukoliko stric odbije brak, može da joj isplati neku vrstu miraza koja je iznošila od 50 do 200 drahmi. Slučaj se potpuno razlikovao kada je ona bila iz bogate porodice. Čak je bilo i zabranjeno da to bogatstvo odlazi u ruke nižih slojeva, a to ne bi ni bio slučaj jer su rođaci obično hteli da je ožene.²¹ Mafi je smatrao da je Zakonik veoma pažljivo uredio odnose između naslednice i srodnika koji dobijaju pravo da je ožene, a pritom je kontrolisao i mogućnost nasledstva kako bi se izbegao brak sa zalogom.²²

Druga bitna karakteristika ogleda se u ulozi ćerke - naslednice u imovinsko-pravnim ovlašćenjima. Kao što je već pomenuto, njena jedina i prema mom mišljenju jako nezahvalna, uloga bila je prenos imovine sa dede na unuka. Nezahvalna iz razloga što prema njoj nije imala nikakva stvarnopravna ovlašćenja. Jedini izuzetak od ovoga, srećemo upravo u Gortini. Ćerka–naslednica je imala ograničeno pravo raspolaganja imovinom, na taj način što nije mogla da je po slobodnoj volji otuđuje, ali je mogla da je založi ili proda do visine duga, kako bi na taj način namirila očeve poverioce. Ovo nam potvrđuje i sam tekst zakona:

Ako neko ko je dužan ostavi za sobom ćerku-naslednicu, neka (ona) ili sama ili (preko) očevih ili (preko) majčinih rođaka, založi ili proda do visine duga, i neka budu punovažni i kupovina i zalaganje.

Na osnovu ovoga, bez dalje analize, možemo zaključiti da joj je u svim drugim slučajevima bilo zabranjeno da, bilo sama bilo uz pomoć rođaka, opterećuje odnosno otuđuje imovinu, odnosno ni na koji način joj nije bilo dopušteno da sa njome raspolaze. Međutim, nastavak Zakonika je dosta nejasan. Naime on kaže:

A ako neko drugačije kupi ili uzme u zalogu imovinu od ćerke-naslednice, imovina neka pripada ćerki -naslednici, a onaj ko je prodao ili založio, ako bude osuđen, platiće dvostruko onome ko je kupio ili primio zalogu, a ako je nastala i neka druga šteta, neka plati i (njen) jednostruki iznos, kako je ovde propisano, a za ono što je bilo pre, neka se ne vodi spor. A ako suprotna stranka spori u pogledu stvari oko koje se spore da ne pripada ćerki-naslednici, neka odluči sudija zaklevši se; a ako dobije spor da stvar ne pripada ćerki –naslednici, neka se vodi spor tamo gde pripada, kako je propisano za svaki slučaj.

²¹ Avramović, Sima (1977), Rano grčko pravo i Gortinski zakonik, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu str.166.

²² Alberto, Maffi (2006), Studi recenti sul codice di Gortina, Università degli Studi di Milano-Bicocca; https://www.researchgate.net/profile/Alberto_Maffi/publication/265429529_61_Studi_recenti_sul_Codice_di_Gortina/links/558bed2708ae591c19d91276.pdf, str. 219.

Na prvi pogled izgleda da su u pitanju dve suprotne odredbe iz dva različita vremenska perioda. Ipak je čudno što se sve protivrečne odredbe mogu naći jedna pored druge, pa se zato smatra, da se one međusobno dopunjuju. Upravo ova odredba jeste jedna od novina koju uvodi zakonik: možda je ranije epiklera i mogla imati izvesna ovlašćenja prema porodičnoj imovini, na šta se ukazuje u tekstu: *Ali neka se ne vodi postupak za ranije slučajeve*. Postoji još jedno tumačenje ovog teksta, koje nam daje jedan od glavnih istraživača gortinskog prava—Majkl Gagarin²³, o kome će još biti reči. Interesantan je sukob mišljenja koji se javlja na ovu temu između njega i Mafija, takođe jednog od najpoznatijih tumača Gortinskog zakonika. Naime Mafi smatra da pretpostvaka koja se odnosi na to da same gortinske žene, pa samim tim i epiklere, ne mogu prodati imovinu koja je došla u njihovo vlasništvo, ne nalazi potporu u zakoniku. Tu tvrdnju, prema njegovim rečima, ne može podržati zakonik koji zabranjuje sinu da prodaje imovinu svoje majke, jer isti zakon takođe zabranjuje sinu da prodaje imovinu svog oca. Pošto vidimo da zakon dozvoljava prodaju imovine u cilju izmirenja duga, to implicira, na prvi pogled, da je prodaja zabranjena u bilo koje druge svrhe. Međutim, obe odredbe koje omogućuju prodaju da se plati dug imaju jasnu svrhu, da obezbede plaćanje bilo kog duga koji je za sobom ostavio neko ko je umro. Ako bismo malo bolje analizirali navedene odredbe zakonika, vidimo da se gotovo sigurno ne može zaključiti da je očinska imovina namenjena samo plaćanju duga; niti se na osnovu toga može podrazumevati da se to odnosi na imovinu majke. Dakle, ništa od ovoga se ne odražava na prodaju ženskog imanja uopšte, a ako ništa drugo, fokusirajući se na drugu odredbu možemo reći da se podrazumeva da bi žene, poput muškaraca, mogle normalno da prodaju svoju imovinu.

Mafi je, sa druge strane, zajedno sa velikom većinom istraživača Gortinskog zakonika, zastupao suprotno stanovište. On je smatrao da epiklere nisu imale pravo da na bilo koji, osim već navedenog načina, raspolazu svojom nepokretnom imovinom. Gagarin smatra da ovo stanovište sa sobom povlači mnoštvo pitanja i dilema. Naime, on polazi od činjenice da je veliki broj žena imalo dugove, pa shodno tome smatra da je u redu zapitati se zapitamo „Na koji način je došlo do toga?“, a odgovor na to vidi u tome da je najverovatnije pozajmila novac. Naredno pitanje koje se postavlja jeste „Da li ona ima pravo da proda imovinu kako bi za života vratila dug?“ Gagarin smatra da Da joj je to pravo bilo uskraćeno, niko nikada ne bi pozajmio ženi novac, jer bi znao da će verovatno morati da sačeka dok ona umre da bi mu dug bio vraćen. Dok sa druge strane, ako kažemo da je živa žena mogla prodati imovinu da plati dug, onda je samim tim to značilo da u bilo kom trenutku može prodati svoju imovinu, što nas vraća na prvu teoriju. Dakle, prvo bi morala da pozajmi novac od nekoga, a nakon toga bi mogla da proda imovinu kako bi vratila dug. U teoriji bi tada mogla prodati bilo koju imovinu koju želi, mada bi u praksi taj postupak bio malo komplikovaniji i složeniji. Međutim, vrlo verovatno je zakon koji zabranjuje mužu odnosno sinu da prodaje imovinu svoje žene ili majke, uzima olako stanovište da žena može prodati imovinu ako želi. Ipak, na posletku žena odnosno epiklera je ta koja očigledno iznosi slučaj pred sud i pokreće parnicu bez učešća kiriosa, koji je u ovom slučaju njen suprug, jer kako kaže Mafi, on je taj koji ne bi želeo da njena parnica uspe. O tome da se se one mogle pojavljivati na sudu same postoje razni dokazi. Sposobnost žene da sama vodi spor na sudu je usko povezano sa time i što sama poseduje „sopstvenu“ imovinu.²⁴

Lično smatram, da su argumenti koje navodi Majkl Gagarin dosta uverljiviji, pa bih se shodno tome u ovom slučaju priklonila njegovom stanovištu—da su žene, a samim tim i ćerke—naslednice, mogle raspolagati svojom imovinom. Razlog tome ne vidim samo u gore navedenim argumentima, već i u činjenici da su žene u Gortini imale dosta više prava nego

²³ Gagarin, Michael (2008), *Women's property at Gortyn*, Dike 11: 5-25

²⁴ Gagarin, Michael (2008), *Women's property at Gortyn*, Dike 11: 5-25

bilo kom drugom polisu iz tog perioda, pa samim tim i tvrdnja da su mogle raspolagati svojom imovinom ne zvuči nemoguće. Gortinski Zakonik epikleri daje veliki broj prava i obaveza. Ovo pitanje, na neki način, ostavlja otvorenim, pa svaki odgovor predstavlja samo neku vrstu nagađanja. Takođe mislim da, činjenica koja ide u prilog ovom stanovištu jeste da se u zakoniku ne može naći striktna zabrana epiklere da raspolaze svojom imovinom.

Iako na osnovu ovoga zaključujemo da gortinske žene imaju vlasništvo i same mogu upravljati vlastitim imanjem, čini se da su često muškarcima dozvoljavale i prepuštale to pravo, što naravno nije slučaj samo za Gortinu, već je nešto što prati ženski rod od daleke istorije pa sve do danas. Mafi navodi da se razlog ovome nalazi u pretpostavci da su „tradicionalni običaji i prakse“ ostali na snazi.²⁵

Dosta dilema se javlja prilikom tumačenja srodnika. Naime, zakonodavac nam ostavlja dva naziva: *kadestai* i *epiballontes*, koje mi prevodimo na isti način-rođaci. Ukoliko detaljno analiziramo ove pojmove, bićemo u stanju da više saznamo o samoj ćerki –naslednici.

Razlikovanje ovih termina se na prvi pogled ne primećuje, jer veliki broj ljudi koji tumače Gortinski zakonik oba naziva prevode na identičan način, odnosno nazivaju ih „rođacima“. Međutim, potrebno je istražiti specifičnosti koje se kriju iza ovih pojmova. Posebna dilema je vezana za termin *kadestai*, jer nisu precizno opisane granice koje obuhvataju srodnike na koje se pojam odnosi. To dovodi do zabune, pogotovo kada se moderan način razmišljanja o kognitivnom srodstvu pomeša sa jednom arhaičnom sredinom.

Mali broj ljudi je proučavao i tumačio Gortinski zakonik, a među najpoznatijima koji su se dotakli ove problematike izdvajamo Greneta i Viletsa (Willetts).²⁶ Profesor Avramović navodi da se njihovo tumačenje može najbolje shvatiti ako odvojimo neke odredbe Gortinskog zakonika u kojima se pominje reč *kadestai* i uporedimo ih. On potom pravi i selekciju tih odredbi.

1. *Ako neko pokuša da privoli na obljubu slobodnu (neudatu ženu) koja je pod nadzorom rođaka, platiće deset statera ako potvrdi svedok. (II)*
2. *Neka (onaj ko ga je uhvatio) objavi u prisustvu trojice svedoka rođacima uhvaćenog da može biti otkupljen u roku od pet dana; a gospodaru roba u prisustvu dva svedoka. A ako ne bude otkupljen, neka ostane u (vlasti) onih koji su ga uhvatili, koji mogu (sa njim) činiti šta žele. (II)*
3. *Ako rodi dete žena koja je razvedena, neka ga donesu mužu u kuću u prisustvu trojice svedoka. A ako ga (muž) ne primi, neka majka im pravo da dete ili gaji ili izloži;¹² a prednost u zakletvi neka imaju rođaci i sve-doci, (ako je sporno) da li su ga doneli. (III)*
4. *A ako kada po-stane punopravan epibalont, (ćerku-naslednicu) koja je u uzrastu za brak i hoće da se uda, ne želi da oženi, neka ga tuže rođaci ćerke-naslednice, a sudija neka presudi da je oženi u roku od dva meseca. A ako je ne uzme kako je propisano, (neka se ćerka-naslednica) zadržavajući svu imovinu, (uda) za sledećeg epibalonta, ako postoji. (VII)*
5. *A ako se iz file niko ne želi njome oženiti, neka rođaci ćerke-naslednice objave po tili: »Da li niko iz file ne želi (da se oženi njome)?« (VIII)*

Ukoliko paralelno posmatramo ove odredbe Gortinskog zakonika, na prvi pogled ne možemo uočiti nikakvu vezu, izuzev činjenice da su povezani sa „rođacima“ (*kadestai*). Posmatrajući prvu odredbu, Grenet smatra da je reč o silovanju epiklere, koja

²⁵ Maffi, Alberto. 2003. "Studi recenti sul Codice di Gortina." Dike 6: 161- 226.

²⁶ Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490. ; str. 480-485.

se nalazi pod nadzorom „rođaka“, koji su pripadnici jedne šire porodične grupe. Grenet svoje tumačenje na ovu temu završava zaključkom da, kako ćerka–naslednica *nema oca i brata od istog oca*, a očeva braća su obuhvaćena terminom *epiballontes*, *kadestai* se mogu nazvati ujacima.²⁷ Sa druge strane, Vilets se dosta temeljnije pozabavio tumačenjem ovih odredbi. On smatra da termin *kadestai* može da obuhvata i majku naslednice i braću majke. Gortinska ćerka–naslednica je definisana tako da nema oca ili brata od istog oca. Sve dok je bila neudata, brigu o njoj je vodila majka. On dolazi do istog zaključka kao i Grenet, ali na drugačiji način, tumačeći više odredbi u isto vreme. Naime, on smatra da je Gortina zadržala stare odredbe plemenske egzogamije, koja predstavlja razlog za dve grupe srodnika, koji su ranije međusobno stupali u brak. Te dve grupe Gortinski zakonik naziva *epiballontes* i *kadestai*.²⁸

Profesor Avramović obe teorije osporava i smatra da imaju dosta nedostataka. Grenetova analiza je dosta površna, a to je posledica toga da razmatra samo jednu odredbu. Profesor osporava njegov zaključak iz razloga što odredba sama po sebi nije dovoljno jasna. Nije naglašeno da se taj deo zakona odnosi isključivo na silovanje epiklere, već postoji mogućnost da je u pitanju neka slobodna neudata žena. Takođe, spisi iz arhaičnog perioda navode da *kadestai* ne pripadaju grupi krvnih srodnika, već je u pitanju tazbinsko srodstvo. Nasuprot ograničenoj Grenetovoj analizi, stoji dosta temeljnija i jasnija Viletsova analiza. On svoju analizu temelji na nekoliko odredbi koje međusobno poredi i analogijom dolazi do zaključka. Zaključak po analogiji je najčešće problematične vrednosti jer je sličnost, u ovom slučaju, nekoliko normi nedovoljna osnova za egzaktno zaključivanje. Sa jedne strane nam može sugerirati plodne hipoteze. Međutim, sa druge strane, ova vrsta zaključivanja nas suviše često vodi manjim ili većim zabludama. On uočava da je sličnost između ovih pet odredbi u tome što se sve odnose na ženidbena prava odnosno povredu tih prava, pa odatle sledi da postoje dve grupe srodnika koji su se međusobno ženili i udavali. Takođe smatra da, ukoliko bismo se pozabavili detaljnijom analizom pojma *epiballontes*, sa lakoćom možemo osporiti ovaj stav. Različit kontekst u kome se koriti ovaj termin govori da označava „one koji imaju pravo“ na nešto. Iz toga sledi da se ovo ne može poistovetiti sa manjom ili većom grupom ljudi odnosno rođaka. Profesor Avramović smatra da je Vilets je u pravu kada kaže da se navedene odredbe koriste da bi se označile ženidbene veze, čiji je cilj proširenje porodičnih zajednica i sprečavanje da se iste ugase.²⁹ Ovaj zaključak je potpuno logičan.

Iz svega ovoga ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su *kadestai* majčina braća, čak se sa preciznošću ne može ni reći kojim rođacima pripadaju. Njih svrstavamo među članove šire porodične zajednice, odnosno spadaju pre u kategoriju agnatskog nego kognatskog srodstva. Ali, njihove dužnosti su jasno određene. Možemo slobodno da kažemo da oni imaju dužnost da vrše nadzor nad epiklerom (ili slobodnom neudatom ženom) . Uz to njihova uloga je bila i obaveza da udaju ćerku–naslednicu. Ovo sledi iz Viletsove analize, odnosno vidimo da je ta obaveza izražena da ne bi došlo do gašenja porodice i da bi postojala muška radna snaga.³⁰

²⁷ Gernet, L., *Droit et societe dans la Grece ancienne*, Sirey 1955, 53. navedeno prema Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490. ; str. 481.

²⁸ Willets, Ronald (1967), *The law code in Gortyn*, Walter de Gruyter & co, Berlin str. 18.

²⁹ Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490. ; str. 482-483.

³⁰ Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490. ; str. 480-485.

Još jedan interesantan „sukob“ mišljenja između Viltesa i Gagarina, javlja se prilikom njihovog tumačenja ekonomskog položaja žena. Naime, Vilets je sastavio evolucijsku šemu, koja u stvari predstavlja razvoj iz primitivne faze matrijahata u patrijahalnu sredinu, gde su ženska prava bila znatno ograničena. Uprkos brojnim pravima koja Zakonik daje ženi, Viltesa na njega gleda kao na „fazu u kojoj muškarac teži da vrati vlasništvo nad ženom“. Iako je ovo stanovište danas u potpunosti odbačeno, nesporna je činjenica da Zakonik zaista ograničava prava žena. Sa druge strane, Gagarin tvrdi da je Zakonik poboljšao njihov ekonomski položaj. On smatra da postojanje ograničenja u zakonu nužno ne znači da ranije nije postojalo ograničenje.³¹ Na primer:

*A ako otac dok je živ želi da učini poklon (ćerki) za udaju, neka ga da kako je propisano, ali ne više.*³²

Vilets smatra da se ranije dozvoljavao veći poklon. Gagarin ovo ne osporava, ali takođe smatra da je moguće da ova odredba uspostavlja novu dozvolu za davanje ili čak dozvoljavanje većeg iznosa nego pre.³³ Sve u svemu, bez dokaza je nemoguće utvrditi da li ova i odredbe slične njoj, dozvoljavaju veće, manje ili iste poklone kao i pre Zakonika, možemo se samo prikloniti onom mišljenju koje smatramo uverljivijim.

Sparta i Atina

Ova ustanova je česta i u drugim grčkim zakonodavstvima poput Mitilene i Fokide, zatim neizostavne Sparte i Atine.³⁴ Prilikom istraživanju ovog instituta, u nekim trenucima moramo, zatražiti pomoć od ostalih antičkih polisa, u cilju da bi se što bolje izrazio njen položaj.

U Atini nijedna žena nije imala direktno vlasništvo nad imovinom. Ćerke su nasleđivale samo u odsustvu braće, a naslednica je imala obavezu da to nasledstvo ustupi njenom sinu. Suprotno tome, Sparta nije isključivala žene iz nasledstva, niti je ograničavala njihova imovinska prava.³⁵ U Atini je postojao raspored onih koji imaju pravo da ožene epikleru i on je dosta sličan onom koji se javlja u Gortini. Platon u svom čuvenom delu „Zakoni“ navodi da prilikom udaje ćerke-naslednice prvenstveno treba voditi računa o najbližem srodstvu i o tome da se sačuva imovina. On navodi da:

*Ako neko nije napisao testament, a ostavio je za sobom kćerke, neka onda pokojnikov brat od istoga oca ili brat od iste majke, ako nema svoj zemljišni posed, uzme za ženu pokojnikovu ćerku, a sa njom zajedno i njegovu zemlju. Ako pokojnik nema brata, onda neka ovi propisi vrede za bratovljevog sina, ako jedan drugome po godinama otprilike odgovaraju. Ako nema ni bratovljevih sinova, nego postoji samo sin njegove sestre, onda neka za njega važi isti propis. Kao četvrti dolazi očev brat, kao peti-njegov sin, kao šesti-sin očeve sestre.*³⁶

Razlika u odnosu na Gortinski zakonik je ta što ovde nije dolazilo do odstupanja i ovaj redosled je bio striktan. Pa se već ovde vidi veća sloboda koju uživaju ćerke-naslednice iz Gortine.

³¹ Thur, Gerhard (1993), Symposium 1993: Vortrage zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte, Wien: Bohlau Verlag Koln Weimar, str. 62.

³² Prevod delova Gortinskog zakonika (GZ) navodimo prema Avramović, S., cit.delo.; GZ IV

³³ Thur, Gerhard (1993), Symposium 1993: Vortrage zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte, Wien: Bohlau Verlag Koln Weimar, str. 63

³⁴ Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490. ; str. 476

³⁵ Stephen Hodkinson (2009), *Was Sparta an Exceptional Polis*, Swansea: The Classical Press of Wales, str. 237.

³⁶ Platon (1990), *Zakoni*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod (prevod: Albin Vilhar), 924 E

Gortina i ostali polisi

Nit koja spaja Spartu, Gortinu i Atinu, pritom primoravajući nas da poredimo ove polise, daje nam do znanja da je reč o tri uzastopne etape u razvoju ove institucije.

Ako malo bolje analiziramo njen položaj u ova tri grada, videćemo da se epiklera Gortine može smestiti upravo između ova dva polisa³⁷. Epiklerina obaveza da se uda za najbližeg rođaka u Sparti nije postojala. Ključna i najveća razlika, međutim, nije vezana za to, već za činjenicu da se imovina nije morala prenositi po muškoj liniji, tako da samim tim ni udaja za rođaka nije bila neophodna³⁸. Kako Aristotel navodi *gotovo dve petine imovine pripada ženama, zato što mnoge postaju naslednice i zato što dobijaju velike miraze*.³⁹ U odnosu na Spatru, u Gortini ćerka–naslednica nije poznavala toliku slobodu, mada i dalje raspored kandidata za udaju nije toliko striktan, kao što je to u Atini. Sve u svemu, nasledstvo i imovinska prava gortinskih žena bila su slična onima koje su imale spartiatske žene, ali podležu dodatnim uslovima i ograničenjima.

Iako su sličnosti velike, gortinsko pravo je institutu epiklere davalo mnoge unikatne osobine. Jedna od njih jeste upravo ta izvesna sloboda pri izboru supruga, koja je dosta veća nego u Atini. Još jedan detalj vezan za ovo, tiče se isključivo njenog položaja u društvu. Pogled na nju, kao na puki instrument prenosa nepokretnosti, nije uvek postojao. Ovakav stav prema ćerki–naslednici se nije razvio odmah, kao što je to bio slučaj u Atini. Dok, sa druge strane, Sparta nije prolazila kroz više faza razvoja, što je epikleri dalo još veća prava i slobode. Kada poredimo Spartu, Gortinu i Atinu, vidimo da su u pitanju tri uzastopna stadijuma u razvoju imovine i pokoravanja žena.⁴⁰

Na kraju, treba spomenuti i treću bitnu karakteristiku ovog instituta–njena veza sa starim religijskim shvatanjima. Kako bi se najbolje izrazila ova karakteristika, nije dovoljno da se zadržimo na poređenju samo tri polisa, već je sliku potrebno sagledati dosta šire. Kao što navodi Sima Avramović, u starom Japanu, Kini, u indijskom i jermenskom pravu, zatim kod Kelta i Germana neizostavno je primetiti da je značajnu ulogu pri stvaranju prava imala religija, zatim patrijarhalni uticaj na produženje porodičnog kulta, ali i stav o večnosti porodične zajednice⁴¹. Jer, kao što je već pomenuto epiklera čuva imovinu, gde nam je zakonodavac ostavio prostora da na različite načine možemo protumačiti na koji je način ona istom raspolagala, ali i pored toga, jasno je da je ipak njen položaj takav da ne može da produži porodičnu religiju. Iz ovoga se mogu formirati dve ključne osobine epiklerata. Prvo, epiklera štiti imovinske interese muških srodnika i drugo, tesno povezano sa tim jeste da obezbeđuje produženje porodičnog kulta. Religijski uticaj je nesumnjiv, pogotovo veliki značaj ima pri nastanku ove institucije. Rano grčko pravo, koje je očigledno pod uticajem

³⁷ Stanimirović, Vojislav (2006), *Brak i bračna davanja*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, „Službeni glasnik“

³⁸ Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalonti - sporne ustanove gortinskog prava*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

³⁹ Aristotel(1984), *Politika*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod (prevod: Lj. Stanojević-Crepajac), 1270a

⁴⁰ Willets, Ronald (1967), *The law code in Gortyn*, Walter de Gruyter & co, Berlin str. 23.

⁴¹ Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalonti - sporne ustanove gortinskog prava*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu str. 478-479.

običajnog prava, zastupa mišljenje da je najveća nedaća koja može nekoga da zadesi umreti bez naslednika.⁴²

Jezička studija

Monika Bil (Monique Bile) istražuje Gortinski zakonik i ćerku-naslednicu na nivou filologije. Svoj rad započinje tumačenjem VII kolumne, koja je posvećena ćerki-naslednici i detaljno pokazuje za kog rođaka ona mora da se uda. Razmatrana su 4 slučaja: prvi, drugačiji od ostala tri, sadrži subjekat u akuzativu i glagol u infinitivu i ova struktura opisuje najnormalniju situaciju. Ostale tri rečenice počinju hipotetičkim predlogom, glavni glagol je još uvek u infinitivu, ali subjekat nije više naznačen.

Ona prevodi ovaj deo zakonika na sledeći način: „Ćerka-naslednica će se udati za brata svoga oca, najstarijeg od postojećih. Ako ima više ćerki-naslednica i mnogo očeve braće, druga ćerka-naslednica udaće se za brata koji dolazi posle najstarijeg i tako dalje. Ako otac nema brata, nego sinove od braće, ćerka-naslednica će se udati za onog koji je sin od najstarijeg brata. Ako ima mnogo ćerki-naslednica i mnogo sinova od braće, druga ćerka-naslednica udaće se za drugog bratovljevog sina, onog koji dolazi posle najstarijeg bratovljevog sina i tako dalje će imati pravo na jednu ćerku-naslednicu, ne više.”

Prva rečenica nije predstavljala problem komentatorima, jer se prepoznaje pravo rođenja koje je dodeljeno stricu. Kako Monika navodi, ovo pravo po rođenju je potvrđeno u drugoj rečenici čije značenje nije otvoreno za diskusiju i gde nalazimo česte sintaksičke karakteristike u Gortinskom zakonu. Ona zaključuje da postoji hapaks koji znači „onaj koji dolazi posle najstarijeg”. Rečenica govori, dakle, o ćerkama-naslednicama, osim starijih čiji je slučaj rešen u prvoj rečenici. Upravo iz tog razloga ona prevodi „druga ćerka-naslednica će se udati za brata koji dolazi posle najstarijeg i tako dalje”. Ona smatra da koncizan stil ovde ne ometa razumevanje. Tek kod treće rečenice tekst zahteva veću pažnju savremenog čitaoca. U nedostatku stričeva, zakonodavac predviđa za udaju ćerke-naslednice sledeću fazu-nekog od očevih rođaka. Ovde se javlja tumačenje termina „jedan“ od strane Komparetija, koji je prvi pružio kompletan prevod Gortinskog zakonika. Pronominalna vrednost je nesporna, ako termin označava „prvi”, odsustvo člana stvoriće prepreku. Međutim, vrednost „prvi” je, prema njegovom tumačenju, „skoro neophodno”, da bi se označilo venčanje ćerke-naslednice sa prvim sinom najstarijeg strica. Po njegovom shvatanju, ćerka-naslednica može samo da se uda za starijeg očevog rođaka, tj. starijeg sina od starijeg strica. Drugim rečima, pravo rođenja odnosi se i na očevog rođaka, tačku gledišta iz koje je većina komentatora posmatrala. Monika smatra da je filološka analiza ovde naophodna. Njen prevod rečenice „ćerka-naslednica će se udati za onog koji je sin od najstarijeg brata” znači da se, po njenom mišljenju, pravo rođenja odnosi samo na strica, ali ne i na njegovog sina. To je dobar primer stila Gortinskog zakonika. Četvrta rečenica nosi još jednu potvrdu ove izjave. „Ako ima više ćerki-naslednica i više sinova od braće, druga ćerka naslednica će se udati za drugog bratovljevog sina, onaj koji dolazi posle sina od najstarijeg brata.” Ovde se suprotstavljaju dve tačke gledišta. U prvom figurativnom slučaju, ako ima 3 ćerke-naslednice A, B, C i 3 strica D, E, F gde svako od njih ima mnogo sinova, 3 ćerke-naslednice moraju da se udaju za sinove strica D (najstarijeg). To je ono što zastupa Darest-Osuijera-Reinaš. Suprotno, Kole- Ziebart praćen H. Perakisom, misle da se pravo rođenja zaustavlja na stričevima, dakle, da se starije

⁴² Stojčević, D.(1975), *Rimsko privatno pravo*, Beograd, str.153. ; navedeno prema: Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antičkog grčkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6

ćerke-naslednice udaju za sina najstarijeg strica, druga se udaje za sina drugog strica, treća za sina trećeg strica, itd.⁴³

U ovom slučaju bih se priklonila prvoj školi mišljenja, jer smatram da ukoliko se prva ćerka-naslednica udaje za sina od najstarijeg strica, to znači da najstariji stric ima prednost u odnosu na mlađe. Shodno tome, ukoliko najstariji stric ima više sinova to bi značilo da oni imaju prednost u odnosu na sinove mlađih stričeva.

Zaključak:

Posmatrajući sam prevod reči *patroiokos* („ona koja brine o oćevini“), zaključujemo da ćerka–naslednica nasleđuje samo obaveze u pogledu porodićne imovine, ali pritom ne stiće i odgovorajaća prava. Tumaćenje Gortinskog zakonika se dosta razlikuje od tumaćenja zakona ostalih polisa. Detaljnom analizom razlićitih delova teksta, možemo se prikloniti različitim mišljenjima, koja su u većoj ili manjoj meri prihvaćena, ali nikada nećemo sa sigurnošću moći da tvrdimo na koji naćin srodstvo i epiklerat funkcioniše.

Vreme pre donošenja zakonika, kao i period važenja istog, obeležilo je to što je ćitav porodićni život, kao i razne ustanove između kojih treba izdvojiti ustanovu ćerke –naslednice, bio organizovan od strane drzave. Gortinski zakonik na jedan veoma detaljan naćin reguliše ustanovu epiklerata. Za razliku od ostalih grćkih polisa, u gortinskom pravu su dosta izraćeni ostaci religije i potrebe za produženjem porodićnog kulta. Obaveza da se preko muškog naslednika zagarantuje većnost porodice stvorila je ustanovu ćerke –naslednice. Da bismo razumeli odrećeni pravni tekst, neophodno je da znamo socijalne i ekonomske uslove društva koje ga je stvorilo, a ova ustanova je iskljućivo produkt arhaićnih shvatanja i novih ekonomskih potreba.⁴⁴

Lićno smatram da je Zakonik poboljšao poloćaj žena, jer ukoliko zanemarimo nejasne odredbe, to se odlićno vidi u onima koje nedvosmisleno iskazuju svoju nameru. Zakonik u mnogim odredbama osigurava da žena dobije više imovine nego u prošlosti i pruća joj naćine da tu imovinu i zaštititi. Prilikom tumaćenja manje jasnih odredbi vaćnu ulogu igra filologija. Njen zadatak je da postavi gramatićki problem u jednom sloćenom pravnom tekstu poput Gortinskog zakonika. Sa današnje taćke gledišta, zakonik se najbolje može tumaćiti zajednićkim radom filologa i pravnika. Zadatak filologa je da postavi nekoliko gramatićkih problema, dok pravnik na osnovu svog znanja, u ovom slućaju o Gortinskom zakoniku i grćkom pravu, bira najpouzdaniju hipotezu.

LITERATURA

1. Avramović, Sima (1977), *Rano grćko pravo i Gortinski zakonik*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
2. Avramović, Sima (1979), *Epiklera, kadestai i epibalontes - sporne ustanove antićkog grćkog prava*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (Anali PFB) 1979/5-6, 475-490.
3. Avramović Sima i Vojislav Stanimirović (2018), *Uporedna pravna tradicija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu –Pravni fakultet Centar za izdavaštvo i informisanje

⁴³ Bile, Monique, *La patrioiokos des lois de Gortyne: etude linguistique*; Thur, Gerhard (1993), Symposium 1993: *Vortrage zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Wien: Bohlau Verlag Koln Weimar, str. 45-53

⁴⁴ Avramović, Sima (1977), *Rano grćko pravo i Gortinski zakonik*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

4. Alberto, Maffi (2006), *Studi recenti sul codice di Gortina*, Università degli Studi di Milano-Bicocca;
https://www.researchgate.net/profile/Alberto_Maffi/publication/265429529_61_Studi_recenti_sul_Codice_di_Gortina/links/558bed2708ae591c19d91276.pdf, Pristupljeno: 12. 07. 2020.
5. Aristotel(1984), *Politika*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod (prevod: Lj. Stanojević-Crepajac)
6. Bile, Monique, *La patrioiokos des lois de Gortyne: etude linguistique*; Thur, Gerhard (1993), Symposium 1993: *Vortrage zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Wien: Bohlau Verlag Koln Weimar, str. 45-53
7. Gagarin, Michael (2008), *Women's property at Gortyn*, *Dike* 11: 5-25
8. Gagarin, Michael, *The economic status of women in Gortyn Code: Retroactivity and cahange*; Thur, Gerhard (1993), Symposium 1993: *Vortrage zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Wien: Bohlau Verlag Koln Weimar, 61-73
9. John S. Bowman (2016), *Monuments of Civilization*, <https://www.britannica.com/place/Crete>, Pristupljeno: 05.06.2020.
10. Link, Stefan (2003), *Female Inheritance in Cretan Gortyn*, Washington: The Center for Hellenic Studies; Women and Property conference organized by Deborah Lyons and Raymond Westbrook
11. Margetić, Lujo (1995), *Antika i srednji vijek*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
12. Patterson, Cynthia (1998), *The family in greek history*, Cambrige, Massachusetts, and London: Harvard University press
13. Platon(1990), *Zakoni*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod (prevod: Albin Vilhar)
14. Stanimirović, Vojislav (2006), *Brak i bračna davanja*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, „Službeni glasnik“
15. Stephen Hodkinson (2009), *Was Sparta an Exceptional Polis*, Swansea:The Classical Press of Wales
16. Cartwright, Mark (2016), *Gortyn*, <https://www.ancient.eu/Gortyn/>, Pristupljeno: 10.04.2020.
17. Willets, Ronald (1967), *The law code in Gortyn*, Walter de Gruyter & co, Berlin